

Pieńkowska, Agnieszka

Zmiany religijne w okresie Dżemdet Nasr w świetle pozostałości architektonicznych i źródeł pisanych

Studia i Materiały Archeologiczne 12, 149-162

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Agnieszka Pienkowska

Zmiany religijne w okresie Dżemdet Nasr w świetle pozostałości architektonicznych i źródeł pisanych

Jednym ze słabiej poznanych okresów w protohistorii Mezopotamii ciągle pozostaje okres Dżemdet Nasr. Dla poszerzenia wiedzy o tym okresie bardzo szczegółowo analizuje się materiały z dawnych badań. Na szczególną uwagę zasługują pozostałości ówczesnej architektury, których ponowna analiza może posłużyć do lepszego zrozumienia zmian, jakie miały miejsce w owym okresie.

Warstwy zawierające najlepiej zachowane pozostałości architektoniczne współczesne temu okresowi znajdują się w południowej Mezopotamii na stanowiskach Uruk i Dżemdet Nasr, a przede wszystkim w regionie Dijali w Chafadża.

Na tym ostatnim stanowisku odsłonięte zostały pozostałości świątyni Sina. Jest to budowla szczególnie interesująca, gdyż przez ponad 350-400 lat (od okresu Dżemdet Nasr do wczesnodynastycznego I) była wielokrotnie wznoszona na prawie takim samym planie. Odkrywca P. Delougaz wydzielił pięć świątyń Sina. Według wprowadzonego przez niego podziału trzy pierwsze świątynie (SIN I, II, III) reprezentują fazę c, zaś następne dwie (SIN IV, V) fazę d tzw. okresu protoipsmiennego; odpowiadają one kolejno okresowi Dżemdet Nasr i wczesnodynastycznemu I w Sumerze (**tab. 1**) (DELOUGAZ 1952: 29). Jednak zarówno ceramika, jak i pieczęcie cylindryczne znalezione w trzeciej świątyni, wykazują wyraźnie, iż miała charakter przejściowy i reprezentowała koniec okresu Dżemdet Nasr i początek okresu wczesnodynastycznego I (WILSON 1986: 64-65).

Poniżej pierwszej świątyni Sina (**fig. 1**), wybudowanej na warstwie ciemnoszarego gruntu z dużą ilością węgla drzewnego i popiołu, zachowały się jedynie fragmenty cienkich ścian, nietworzące zwanego planu. Wydatowane zostały na okres współczesny z warstwą XIV-IV w okręgu Eanna w Uruk, tj. na okres Uruk (**tab. 1**). Podstawą datowania była znajdująca się tam ceramika szara i czerwona oraz ręcznie lepiące misy ze ściętym wylewem, będące formą charakterystyczną dla tego okresu (DELOUGAZ, LLOYD 1942: 8-9).

Artykuł powstał na podstawie rozdziału pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Piotra Bielińskiego, przedstawionej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego w 2001 roku. Autorka jest pracownikiem Pracowni Obsługi Badań Terenowych na Bliskim i Środkowym Wschodzie w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Wzniesienie murów pierwszej świątyni Sina (**fig. 1**) nie zostało poprzedzone żadnymi dodatkowymi przygotowaniem terenu pod zabudowę. Nie znaleziono śladów platformy ani fundamentów. Świątynia składała się z prostokątnej celli (**fig. 1.E**) oraz z przylegających do jej długich boków czterech pomieszczeń bocznych. Jedno z nich znajdowało się po północno-zachodniej stronie celli (**fig. 1.F**) i służyło jako klatka schodowa prowadząca na dach. Pozostałe trzy pomieszczenia znajdowały się po przeciwległej stronie; dwa, przez które można się było dostać do świątyni bezpośrednio z zewnątrz (**fig. 1.C; 1.D**) oraz jedno (**fig. 1.B**) połączone tylko z cellą. Przy północno-zachodniej ścianie celli znajdowała się konstrukcja z cegły mułowej umieszczona na platformie wykonanej z tego samego materiału. Na wprost wejścia do świątyni znajdowała się niewielka konstrukcja na planie koła, która, poza niewielkimi odchyleniami, występowała zawsze w tym samym miejscu we wszystkich fazach zabudowy świątyni. Przepuszczalnie służyła jako stół ofiarny lub mogła być elementem architektonicznym świątyni.

Niezabudowana powierzchnia (**fig. 1.A**) na wschód od świątyni mogła być w tej fazie zabudowy jeszcze zwykłą otwartą przestrzenią oddzielającą świątynię od leżących przed nią budynków (DELOUGAZ, LLOYD 1942: 14). Pierwsza świątynia Sina miała plan typowy dla świątyń uruckich, a jedyną istotną różnicą było umieszczenie klatki schodowej w pomieszczeniu przylegającym do celli.

Pozostałości pierwszej świątyni Sina posłużyły za fundamenty nowej budowli, wzniesionej na bardzo podobnym planie, aczkolwiek niepokrywającym się dokładnie z poprzednim (**fig. 2**). Cella została poszerzona kosztem pomieszczenia zajętego przez klatkę schodową poprzez przesunięcie ściany w kierunku północnym. Zmienił się kształt ołtarza, a północna ściana, przy której się on znajdował, została ozdobiona dwustopniowymi niszami i dwoma pionowymi rowkami. Długie pomieszczenie w północno-wschodnim narożniku celli zostało podzielone na dwa mniejsze (**fig. 2.D; 2.E**). Wolna przestrzeń po wschodniej stronie świątyni została zamknięta murami, tworząc dziedziniec (**fig. 2.C**) dostępny przez wąski pasaż (**fig. 2.B**). Na południowym końcu pasażu znajdowało się wejście, a tuż przed nim niewielki postument (**fig. 2.A**). Niestety obszar przed wejściem nie został przebadany, dlatego niewiele można powiedzieć zarówno o funkcji postumentu, jak i o ewentualnym pomieszczeniu, w którym mógł się on znajdować (DELOUGAZ, LLOYD 1942: 14-18).

Trzecią świątynię Sina wzniesiono na tym samym miejscu i na takim samym planie (**fig. 3**). Zmianie uległ kształt ołtarza. Od strony południowo-wschodniej dodany został stopień, a piedestał, znajdujący się w poprzedniej świątyni w celi, usunięto (**fig. 3.E**). W południowo-zachodniej części celli, na wprost ołtarza pojawiło się małe palenisko. Istotną zmianą było przeniesienie klatki schodowej z pomieszczenia przylegającego do celli na dziedziniec, który też zmienił swój kształt i stał się integralną częścią świątyni. Po południowej stronie dziedzińca powstało małe pomieszczenie przez dostawienie cienkiej ścianki do trzech istniejących już murów dziedzińca (**fig. 3.G**). W pomieszczeniu tym znaleziono dużą liczbę małych, glinianych i kamiennych dzbanków umieszczonych na półkach (DELOUGAZ, LLOYD 1942: 18-21).

Trzy pierwsze świątynie Sina były budowane na niewielkim podwyższeniu, które powstawało przez pozostawienie dolnych partii ścian należących do poprzedniej świątyni i wypełnieniu gruzem przestrzeni pomiędzy nimi. Zbudowanie czwartej świątyni Sina poprzedziły specjalne przygotowania. Powierzchnię wyrównano i postawiono na niej mury dużo szersze od poprzednich, o wysokości 1 m. Przestrzeń pomiędzy nimi wypełniono ubitą gliną, tworząc w ten sposób platformę, na której zbudowano świątynię. Aby umożliwić do niej dostęp z dziedzińca, który nadal znajdował się na niższym poziomie, dostawiono przed wejściami do celli dwa ciągi schodów z cegły mułowej. Ściany świątyni były nieco cieńsze od fundamentów i, mimo iż nie znajdowały się dokładnie nad ścianami poprzedniej świątyni, plan samego sanktuarium uległ jedynie niewielkim zmianom. Palenisko w celli zostało przesunięte nieco do środka, zlikwidowano niszę nad ołtarza i dodano stopień przy jego północno-zachodnim boku (**fig. 4.I**). Drzwi prowadzące do pomieszczenia, w którym w dwóch pierwszych świątyniach znajdowała się klatka schodowa, zostały zablokowane (DELOUGAZ, LLOYD 1942: 21-26), (**fig. 4.E**). Według H. Frankfort'a miało to zapobiegać zbyt częstemu i niepotrzebnemu przechodzeniu przez cellę (FRANKFORT 1977: 23). Dziedziniec został rozbudowany w kierunku wschodnim poprzez dostawienie kolejnych pomieszczeń pomocniczych (**fig. 4.A; 4.B; 4.C**). W pomieszczeniu wysuniętym najbardziej na północ (**fig. 4.A**) znajdowały się dwie konstrukcje z cegieł mułowych zbudowane na planie koła, jedna o średnicy około 2 m i druga, nieco większa – 2,5 m. Konstrukcje wypełnione były warstwami cegieł ułożonymi w okręgi, które następnie pokryto gliną. Zarówno cegły jak i glina były wypalone; pomiędzy kolejnymi poziomami zachowały się resztki popiołów. Ściany obu konstrukcji były kilkakrotnie podwyższane (zapewne w momencie wypełnienia) poprzez dokładanie następnych warstwy cegieł i gliny. Podczas użytkowania świątyni poziom dziedzińca ciągle się podnosił i za każdym razem były one odnawiane, przy czym tylko nieznacznie zmieniały swój kształt i wielkość. Odkrywczy nazwali te konstrukcje piecami (DELOUGAZ, LLOYD 1942: 26, **fig. 21.A; 21.B**). Jednak w ich pobliżu nie znaleziono ceramiki, ponadto znajdowały się blisko siebie w narożniku dziedzińca, w niewielkiej odległości od jego murów i dostępne były tylko od strony południowej i wschodniej. Zważywszy również na ich rozmiary, można wykluczyć taką interpretację ze względu na trudność, jaką stanowiłaby ich obsługa. E. D. Van Buren uważa, że konstrukcje te służyły do rytualnego spalania wotów świątynnych (VAN BUREN 1952: 86).

Budowy piątej świątyni Sina (**fig. 5**) nie poprzedziły żadne szczególne przygotowania, a jej plan nie uległ większym zmianom poza nieznacznym przesunięciem całego zespołu w kierunku wschodnim oraz rozbudowaniem dziedzińca poprzez dodanie kolejnego pomieszczenia (**fig. 5.A**) (DELOUGAZ, LLOYD 1942: 31-38).

Świątynia Sina w Chafadża jest doskonałym przykładem ukazującym stopniowy rozwój tej samej budowli od okresu Dżemdet Nasr do wczesnodynastycznego I; pozwala to na prześledzenie zmian, jakim podlegała ona na przestrzeni tych okresów.

Pierwsza świątynia Sina w Chafadża posiada podstawowe elementy, znane już w okresie Uruk, takie jak długa cella oraz szereg małych pomieszczeń ułożonych po jej obu dłuższych bokach. Ten typ świątyni rozwijał się w okresie Dżemdet Nasr poprzez sukcesywne zagospodarowywanie przestrzeni znajdującej się bezpośrednio przed jej głównym wejściem. W rezultacie powstał dziedziniec z szeregiem pomieszczeń pomocniczych. Kolejne zmiany polegały na przeniesieniu klatki schodowej ze świątyni na dziedziniec (Sin III) oraz na wzniesieniu budowli na terasie (Sin IV), co sprawiło, że cella stała się miejscem najbardziej niedostępnym i oddalonym od wejścia.

Zmiany architektoniczne zachodzące w Chafadża w okresie Dżemdet Nasr musiały być efektem dużo poważniejszych przemian o charakterze religijnym. Poszczególne etapy rozwoju świątyni – od prostego sanktuarium, dostępnego dla ogółu wiernych, do rozbudowanego kompleksu świątynnego – odzwierciedlają zmianę koncepcji kultu. Polegała ona na ograniczeniu przeciętnemu wyznawcy kontaktu z bóstwem do nieczęstych zapewne momentów, kiedy w trakcie procesji „wychodziło” ono ze świątyni. Bezpośredni dostęp do celi był przywilejem zarezerwowanym wyłącznie dla kapłanów pełniących rolę pośrednika pomiędzy bogiem a człowiekiem. Zamieszkiwali oni zapewne niektóre z pomieszczeń przylegających do dziedzińca, a inne, sądząc po wyposażeniu, służyły jako magazyny, tak jak pomieszczenie w trzeciej świątyni Sina, w którym znaleziono dużą liczbę małych, kamiennych dzbanów.

Wszystkie przebudowy świątyni Sina w Chafadża, mimo iż doprowadziły do kompletnej zmiany jej charakteru, przebiegały stopniowo, etapami. Świątynia była stale budowana na tym samym planie, nawet wówczas, kiedy cały zespół zmieniał swoją orientację lub gdy świątynię postanowiono wzniesić na terasie. Proporcje i plan zawsze pozostawały te same.

Innym bardzo ważnym ośrodkiem kultowym tego okresu było Uruk. Pod koniec 4 tysiąclecia p.n.e. okręg Eanna, poświęcony bogini Inannie, został całkowicie przebudowany. Plan pozostałości architektonicznych w Uruk, należących do okresu Dżemdet Nasr (warstwa IIIa-c), całkowicie różni się od planu zabudowy z okresu poprzedniego (**fig. 6**). Budowle należące do ostatniej fazy późnego okresu Uruk (warstwa IVc) zostały zburzone, teren zniwelowano i pokryto ceglanym brukiem, a obszar zabudowy został przesunięty na północny-wschód, gdzie wzniesione zostały konstrukcje należące do fazy c warstwy III, tj. terasa, rząd podłużnych jam, nazwany przez odkrywców *Opferstätten*, oraz zespół pomieszczeń nazwany „labiryntem” (SZARZYŃSKA 1986: 13).

W północnej części okręgu Eanna (**fig. 6.D**) znajdowała się terasa o wymiarach 23,50 m x 18,50 m. Była to najprawdopodobniej platforma pod świątynię. Najlepiej zachowały się północno-wschodnia fasada terasy, którą zdobił rząd półokrągłych kolumn, oraz południowo-wschodnia – ozdobiona płytkami niszami. Od południowo-zachodniej strony przylegał do niej długi dziedziniec, z którego zachowały się dwa mury dekorowane od wewnątrz niszami, natomiast fasady zewnętrzne

ozdobione zostały mozaiką stożkową w kolorze czarnym, czerwonym i białym (PERKINS 1949: 125-127).

Na południowy-wschód od terasy (**fig. 6.C**) znajdowało się *Opferstätten* – instalacja złożona początkowo (warstwa IIIc) z rzędu podłużnych jam wyłożonych cegłą mułową. W następnej fazie (warstwa IIb) dodano ogrodzenie w formie rzędu komór, w których znajdowały się po dwie jamy. Wejście do każdej z nich prowadziło od strony północno-wschodniej przez szeroki otwór umieszczony w środku ściany. W jamach znajdowały się warstwy spalenizny na przemian z warstwami tynku. Po wypełnieniu do poziomu, w który zostały wkopane, nadbudowano ścianki, aby można było nadal z nich korzystać (VAN BUREN 1952: 78-86). J. Jordan zinteretował je jako groby ciałopalne (PERKINS 1949: 129), jednak nie znaleziono wewnątrz kości ludzkich. Dlatego według E. Heinrich'a i H. J. Lenzen'a były to miejsca składania ofiar lub spalania wotów świątynnych (PERKINS 1949: 130).

W południowo-zachodniej części okręgu (**fig. 6.A**) znajdował się zespół małych pomieszczeń z bardzo cienkimi ścianami, tworzący dość skomplikowany plan, z uwagi na który otrzymał on nazwę „labirynt”. Budynek nie posiadał wewnętrznego dziedzińca, a niektóre pomieszczenia dostępne były tylko przez okrężny pasaż. Zarówno z zewnątrz jak i od wewnątrz ściany budynku zostały zaopatrzone w nisze. Przed budynkiem od strony południowej znajdował się dziedziniec (**fig. 6.B**), z którego zachowały się jedynie fragmenty trzech ścian oraz monumentalna brama poprzedzona ciągiem schodów. Po południowej stronie „labiryntu” znajdował się gruby, podwójny mur ozdobiony od wewnątrz niszami. Według A. L. Perkins był on poprzednikiem muru kazamatowego, zwanego *Zingel*, występującego zazwyczaj w budowlach o charakterze sakralnym. Mur o długości 38 m biegł na południowy wschód i skręcał w kierunku północno-wschodnim. Niestety, ta część dziedzińca nie zachowała się na tyle dobrze, by można było zrekonstruować dalszy jego przebieg. „Labirynt” z dziedzińcem i monumentalną bramą stanowił najprawdopodobniej jeden zwarty zespół (PERKINS 1949: 127).

W ostatniej fazie późnego okresu Uruk (warstwa IVa) wszystkie świątynie w okręgu Eanna zostały zburzone, teren zniwelowano i przykryto ceglany brukiem. Na tak przygotowanym terenie wzniesiono budowle, z których żadna nie przypomina typowej świątyni na planie trójdzielnym, charakterystycznym dla świątyń z okresu Uruk. Wzniesienie budowli, takich jak „labirynt” lub „*Opferstätten*”, o nie do końca dla nas zrozumiałym przeznaczeniu musiało być rezultatem poważnych przemian w sferze religii bądź administracji, skoro zdecydowano się na zburzenie starych świątyń, a nowe budowle wzniesiono nie bezpośrednio na poprzednich, jak dotychczas, ale przesunięto główny teren zabudowy w kierunku północnym. Być może, odpowiedź na pytanie, co było powodem tak radykalnych zmian architektonicznych, znajduje się na odkrytych w Uruk tabliczkach z pismem archaicznym. Znajdowały się one w warstwach gruzu i rumowisk, na których zostały wzniesione budowle należące do ostatniej fazy okresu Dżemdet Nasr (warstwa Uruk IIIa). Tabliczki znajdujące się w grupach, w obrębie których wykazują jednolitość, zarówno tematyczną, jak i w sposobie redakcji. Przypuszczalnie każdy

taki zespół pochodził z tego samego archiwum, a gdy było ono likwidowane bądź brakowało w nim już miejsca, wówczas stare tabliczki trafiały na śmietnisko (SZARZYŃSKA 1987: 25).

Znaczącą grupę tekstów tworzą spisy ofiar dla świątyń lub kaplic zawierające określony zestaw dóbr. Na końcu takiego wykazu znajduje się zazwyczaj imię bóstwa, dla którego były przeznaczone i/lub miejsce ofiarowania oraz podpis osoby odpowiedzialnej za ich odbiór (SZARZYŃSKA 1987: 29-35).

W tekstach tych pojawiają się nazwy świątyń zawierające znak *èš*, takie jak: *èš-dingir.Inanna*, *èš-Inanna*, *èš-Inanna-sig*. Oznaczały one okręg kultowo-administracyjny (*èš*), poświęcony bogini Inannie. W tym ostatnim przypadku może chodzić o specjalne miejsce kultu, być może kaplicę lub cellę znajdującą się w okręgu o nazwie *èš*, która poświęcona była bogini Inannie, określanej dodatkowym epitetem *sig*, czyli Inanna „Zachodząca”. Znak *èš* występował już w późnym okresie Uruk, ale samodzielnie, oznaczając okręg kultowo-administracyjny biorący udział w rozliczeniach dostaw różnych dóbr, takich jak owce, kozy czy ryby. W innych tekstach oznaczał on po prostu miejsce transakcji lub uzupełniał tytuł wysokiej rangi urzędnika – zwanego SANGA, prawdopodobnie zarządcy danej instytucji biorącej udział w powyższych rozliczeniach. Znak *èš* występował również z nazwami tytułów innych urzędników/kapłanów, takich jak: En, Te, SUKAL.

Inne nazwy świątyń, pojawiające się po raz pierwszy w okresie Dżemdet Nasr (Uruk III), występują w połączeniu ze znakiem *é*, oznaczającym dom lub świątynię: *é-kur* (dom-góra) – nazwa świątyni – wiąże się z mitologicznym wątkiem o górze Kur, miejscu narodzin bogini Inanny; *é-nàd-muš* – nazwa odczytana jako „Dom dający wychnienie Inannie” oraz *E.NUN* – oznaczająca kaplicę lub cellę poświęconą tej bogini (SZARZYŃSKA 1992: 269-287).

Żadnej z wyżej wymienionych nazw świątyń nie spotykamy w późnej fazie okresu Uruk (Uruk IV), pomimo iż poświęcone były bogini czczonej już przed okresem Dżemdet Nasr jako „Inanna z Kur” oraz „Inanna Książęca”. To ostatnie imię bogini nie występuje w okresie Dżemdet Nasr, natomiast pojawiają się dwa nowe epitety na określenie Inanny: „Wschodząca” i „Zachodząca”. Tabliczki różnią się od siebie kształtem, rozmiarem, sposobem redakcji, a przede wszystkim konkretnym zestawem ofiar: przedmiotów, produktów oraz zwierząt, w zależności od tego, któremu z wcieleń bogini były poświęcone. Oba wcielenia bogini czczone były podczas dwóch różnych świąt: *ezen-dingir.Inanna-hud*₂ – „festiwal bogini Inanny Wschodzącej” oraz *ezen-dingir.Inanna-sig* – „festiwal bogini Inanny Zachodzącej” (SZARZYŃSKA 1997: 115-140).

Z analizy tekstów pochodzących z okręgu Eanna w Uruk wynika, że w okresie Dżemdet Nasr zanikł istniejący dotychczas kult Inanny, a na jego miejsce wprowadzone zostały dwa inne. Wprawdzie czczona była wciąż ta sama bogini, jednak bez wątplenia były to odrębne kulty, co widać po różnym zestawie ofiar czy nazwach festiwali im poświęconych. Jednocześnie w tekstach pojawiają się nieznane dotychczas nazwy świątyń i kaplic. Niewykluczone, że w okresie Dżemdet Nasr oddawano cześć bogini Inannie w świątyniach różniących się od tych z okresu Uruk nie tylko

nazwą, ale również planem, czego mogły wymagać obrzędy związane z wprowadzeniem nowych festiwali.

Drugi, bardzo liczny korpus tekstów z tego okresu odkryto na stanowisku Dżemdet Nasr w budowli odsłoniętej w trakcie wykopalisk prowadzonych przez S. Langdon'a w latach 1925-1926. Tabliczki klinowe znajdowały się w różnych pomieszczeniach budowli, którą odkrywcy określili terminem „pałac” (**fig. 7**). Nazwa została nadana przede wszystkim z uwagi na plan budynku, który w niczym nie przypominał świątyni z okresu poprzedniego, dlatego służył najprawdopodobniej celom innym niż sakralne (FIELD 1929: 11-14, 22-23).

Budowla została wzniesiona na platformie, na którą prowadziły schody umieszczone po jej południowo-zachodniej stronie. Ściany budynku tworzył mur kazamatowy, podzielony na zespoły złożone z dwóch lub więcej pomieszczeń. Były one dostępne zarówno od zewnątrz, jak i od strony wewnętrznej. Prawie na wprost wejścia znajdowała się platforma o wysokości 1 m z ciągiem schodów umieszczonych w jej południowo-zachodnim narożniku. Od strony północnej do platformy przylegały dwa pomieszczenia. Nieco mniejsza platforma usytuowana została na prawo od wejścia. Tuż za nią znajdowały się dwa połączone ze sobą pomieszczenia o grubych ścianach przylegających bezpośrednio do muru budowli i połączonych z nim wejściem do komory w murze. Po południowo-wschodniej stronie dużej platformy znajdował się inny zespół pomieszczeń, wyróżniający się przede wszystkim niszami, w które zaopatrzone były ściany pokoi od strony północno-zachodniej, oraz grubym murem od strony północnej. Ch. Watelin odkrył w budynku duże piece, niestety nie naniósł ich na plan. Z komentarza dotyczącego ich położenia można wywnioskować, że znajdowały się w części wschodniej (MOOREY 1976: 95-106).

Plan budynku w Dżemdet Nasr w niczym nie przypomina planu świątyni znanych z okresu poprzedniego. Mimo tego, zdaniem A. L. Perkins, głównym argumentem przemawiającym za interpretacją funkcji budynku jako świątyni jest istnienie muru kazamatowego *Zingel*, występującego zawsze w powiązaniu z budowlami o charakterze sakralnym (PERKINS 1949: 127).

Według P. R. S. Moorey'a budowla ta była rodzajem pałacu lub centrum administracyjnego. Na poparcie swojej teorii podaje jako analogie tzw. Budynek Kwadratowy, składający się z dużego dziedzińca otoczonego z czterech stron portykiem, oraz tzw. *Stampfhlagebäude* (budowla „z ubijanej gliny”), złożoną z szeregu korytarzy i pomieszczeń różnej wielkości. Plany obu budowli w niczym nie przypominają typowych mezopotamskich świątyni z tego okresu, dlatego mogły one służyć innym celom niż sakralne, np. administracyjnym (MOOREY 1976: 101).

Jednak odkryte w Dżemdet Nasr tabliczki z pismem archaicznym były przede wszystkim rejestrami i pokwitowaniami różnego rodzaju dóbr. Były to typowe zestawy ofiar kultowych znane z tabliczek archaicznych w Uruk. Teksty kończyły się formułą *i₃-ru* („on ofiarował”), często rozszerzone były o informację *èš*, określającą najprawdopodobniej miejsce, do którego dostarczono ofiary. W większości przypadków imiona bóstw, dla których były one przeznaczone, nie zachowały się lub w ogóle nie były wymieniane. Jednak w kilku przypadkach przy

formule „on ofiarował” pojawia się znak MUŠ₃ oznaczający boginię Inannę (SZARZYŃSKA 1987: 7-14). Obecność tego rodzaju tekstów może świadczyć o istnieniu w Dżemdet Nasr okręgu kultowego ęś poświęconego bogini Inannie lub między innymi tej bogini. Ewentualne pełnienie przez „Pałac” funkcji sakralnej nie wyklucza istnienia zaplecza administracyjnego, bez którego świątynia w ówczesnym okresie zapewne nie mogłaby funkcjonować.

W okresie Dżemdet Nasr w dużych ośrodkach kultowych południowej Mezopotamii miały miejsce poważne zmiany architektoniczne. Okręg Eanna w Uruk zostaje kompletnie przebudowany. Świątynie z okresu Uruk zostały zburzone, a na ich miejsce wzniesiono nowe budowle, które w niczym nie przypominają świątyń na planie trójdzielnym, znanych z okresu poprzedniego. Te gruntowne zmiany architektoniczne musiały być jedynie końcowym efektem dużo poważniejszych przemian. Z tekstów odkrytych w Uruk wynika, iż w okresie Dżemdet Nasr pojawiły się dwa nowe wcielenia bogini Inanny oraz dwa nowe festiwale im poświęcone. Ponadto, po raz pierwszy występują w tekstach nieznane dotychczas nazwy kaplic i świątyń. Być może rezultatem tych przemian było wprowadzenie nowych obrzędów lub zmiana sposobu sprawowania kultu. Niewykluczone, że pociągnęło to za sobą konieczność wzniesienia świątyń na planach innych niż dotychczasowe lub dodatkowych budowli i instalacji nieodzownych do sprawowania kultu bogini Inanny.

Możliwe, iż takie przemiany zachodziły w kultach innych bogów, ale nie zawsze musiały się one wiązać z kompletną przebudową okręgu. Świątynia Sina w Chafadza jest doskonałym przykładem ukazującym, w jaki sposób proste sanktuarium z okresu Uruk zmieniał się stopniowo w rozbudowany kompleks świątynny, w którym bezpośredni kontakt z bóstwem był nieosiągalny dla zwykłego śmiertelnika. Świątynia stała się domem boga, a skupieni dookoła niej kapłani czuwali nad zachowaniem kultu i wypełnianiem obrzędów. Sprawowali oni również pieczę nad wszystkimi dobrami zgromadzonymi w magazynach świątynnych, skrupulatnie prowadząc ewidencję ofiar. W takim rozbudowanym systemie niezbędne stały się dodatkowe pomieszczenia magazynowe, mieszkalne czy archiwalne, bez których nie mógłby istnieć okręg świątynny. Wszystkie te zmiany architektoniczne odzwierciedlają nie tylko pojawienie się nowej formy sprawowania kultu, ale również powstanie rozbudowanej biurokracji i administracji świątynnej.

Tab. 1. Tabela chronologiczna

Chronologia bezwzględna	Podział według Delougaz'a	Chronologia względna	Uruk, Okręg Eanna	Chafadza, Świątynia Sina
3600 p.n.e.		Okres Uruk	XIV-IV	
3100 p.n.e.	Okres protopięsmienny c	Okres Dżemdet Nasr	III a-c	I II
2900 p.n.e.	Okres protopięsmienny d	Okres wczesnodynastyczny I	I/7	III IV V
2700 p.n.e.				

Skróty użyte w artykule

DELOUGAZ

1952 P. Delougaz, *Pottery from the Diyala Region* [OIP 63], Chicago.

DELOUGAZ, LLOYD

1942 P. Delougaz, S. Lloyd, *Pre-Sargonic Temples in Diyala Region, by Pinhas Delougaz and Seton Lloyd, with chapters by Henri Frankfort and Thorkild Jacobsen* [OIP 58], Chicago-Illinois.

FIELD

1929 H. Field, *The Field Museum Oxford University Expedition to Kish, Mesopotamia 1923-1928*, Chicago.

FRANKFORT

1977 H. Frankfort, *The Art and Architecture at Ancient Orient*, London.

MOOREY

1976 P.R.S. Moorey, *The Late Prehistoric Administrative Building at Jemdet Nasr*, Iraq 38, p. 95-106.

OIP

Oriental Institute Publications

PERKINS

1949 A.L. Perkins, *The Comparative Archaeology of Early Mesopotamia*, SAOC 25, Chicago.

SAOC

Studies in Ancient Oriental Civilization

SZARZYŃSKA

1986 K. Szarzyńska, *Z badań nad najstarszymi napisami sumeryjskimi z miasta Uruk* (diss., Uniwersytet Warszawski, Instytut Archeologii).

1987 K. Szarzyńska, *The Sumerian Goddess INANNA-KUR* [Orientalia Varsoviensia. Papers on Asia Past and Present], Warszawa, p. 7-14.

- 1992 K. Szarzyńska, *Names of Temples in Archaic Texts from Uruk* [Acta Sumerologica 14], Hiroshima, p. 269-287.
- 1997 K. Szarzyńska, *Offerings for the Goddess Inanna in Archaic Uruk*, in: K. Szarzyńska, *Sumerica. Prace sumeroznawcze* [Philologia Orientalis 3], Warszawa, p. 115-140.
- VAN BUREN
1952 E.D. Van Buren, *Places of Sacrifice (Opferstätten)*, Iraq 14, p. 76-92.
- WILSON
1986 K. Wilson, *Nippur: Gemdet Nasr Assemblage*, in: U. Finkbeiner, R. Rolling eds, *Gemdet Nasr Period or Regional Style?*, Wiesbaden, p. 57-90.

Religious Changes in Džemdet Nasr Period in the light of Architectural Remains and Written Sources

ABSTRACT

The article is an attempt to understand the reasons, which caused the change of a temples' ground plans in the Džemdet Nasr period and occurrence of a number of buildings, which destiny is not clear. The analysis of architectural remains and the written sources leads to the conclusion, that the serious change in religion took place in that period. The new personifications and rituals connected with goddess Inanna came out, what produced the new form of performing the rites, thus in consequence – also temples' ground plans.

(Transl. by A. Tomas)

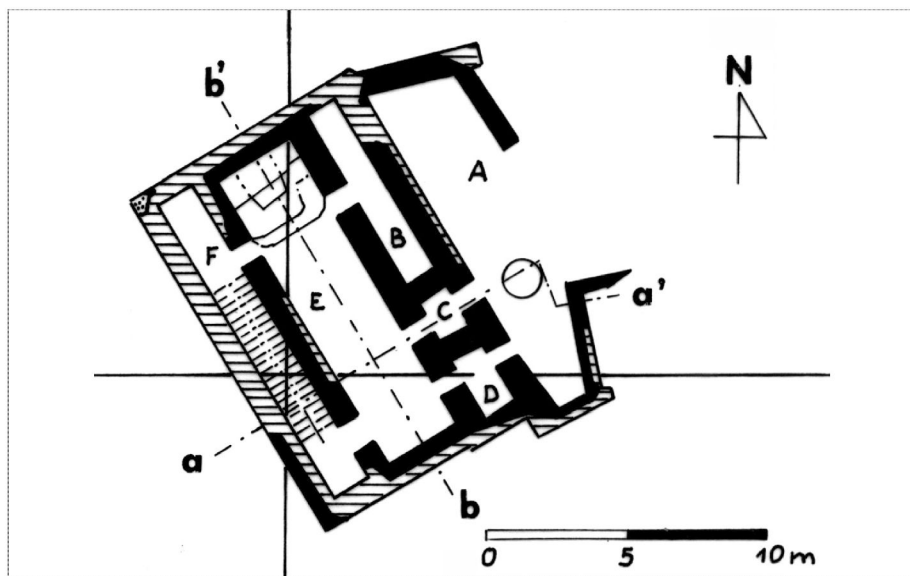

Fig. 1. Plan świątyni Sina I (wg DELOUGAZ, LLOYD 1942: pl. 2A)

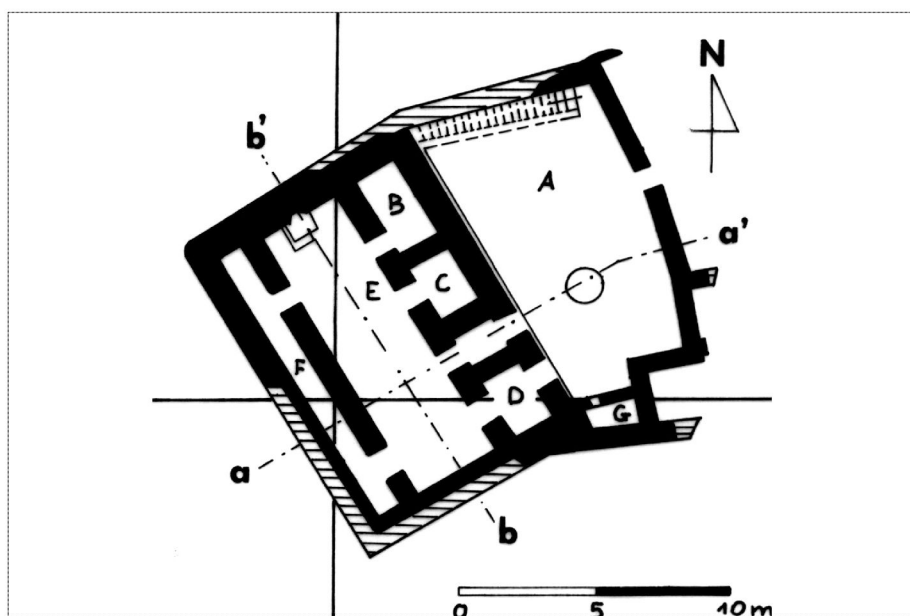

Fig. 2. Plan świątyni Sina II (wg DELOUGAZ, LLOYD 1942: pl. 2B)

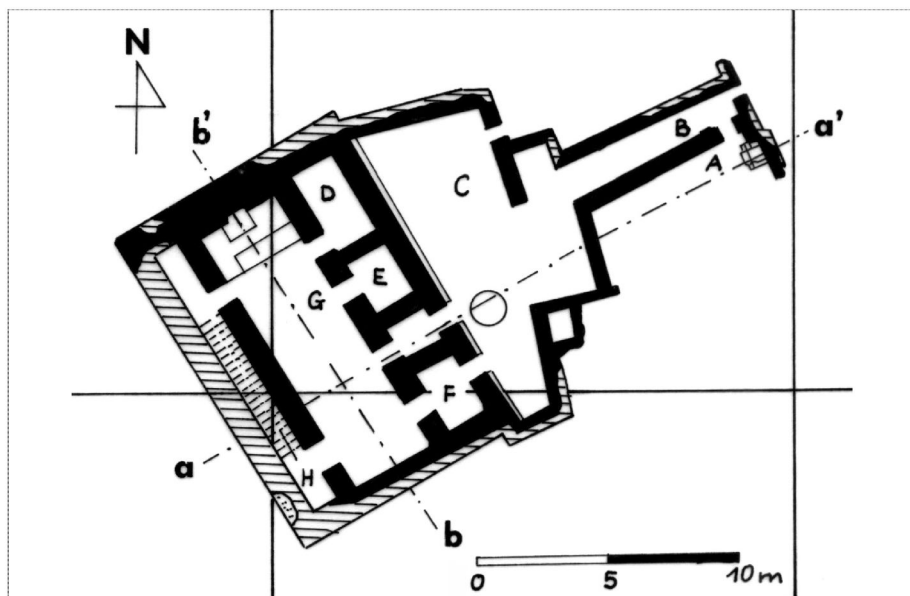

Fig. 3. Plan świątyni Sina III (wg DELOUGAZ, LLOYD 1942: pl. 3)

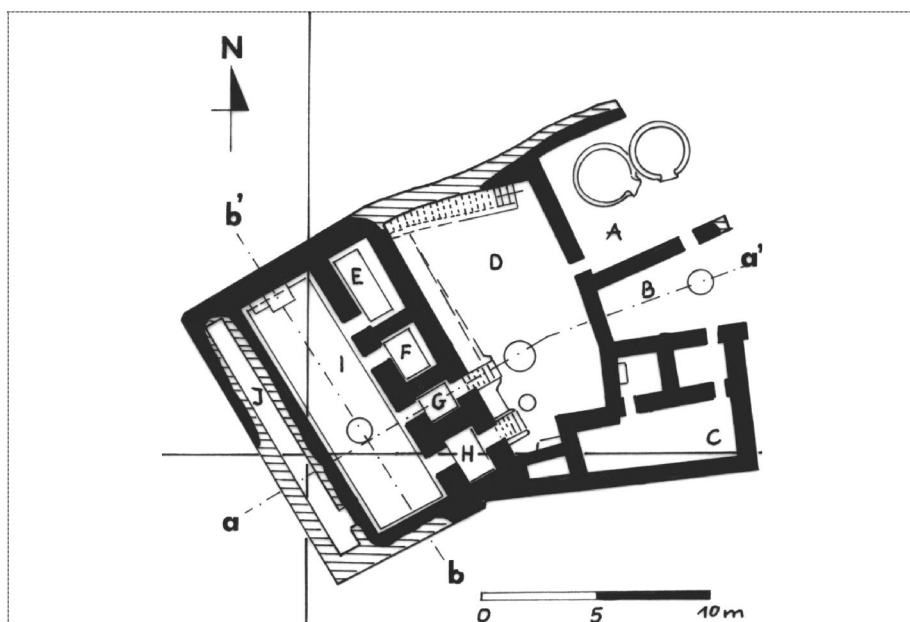

Fig. 4. Plan świątyni Sina IV (wg DELOUGAZ, LLOYD 1942: pl. 4)

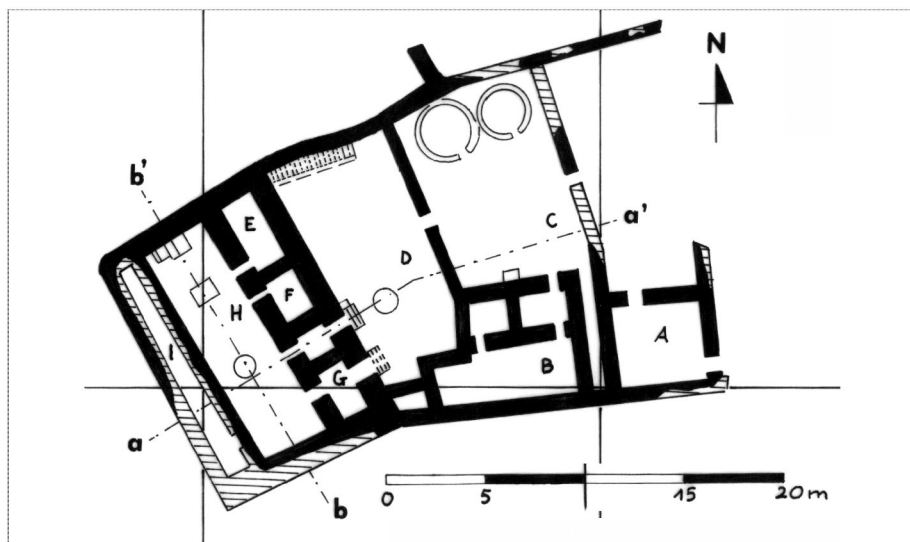

Fig. 5. Plan świątyni Sina V (wg DELOUGAZ, LLOYD 1942: pl. 5)

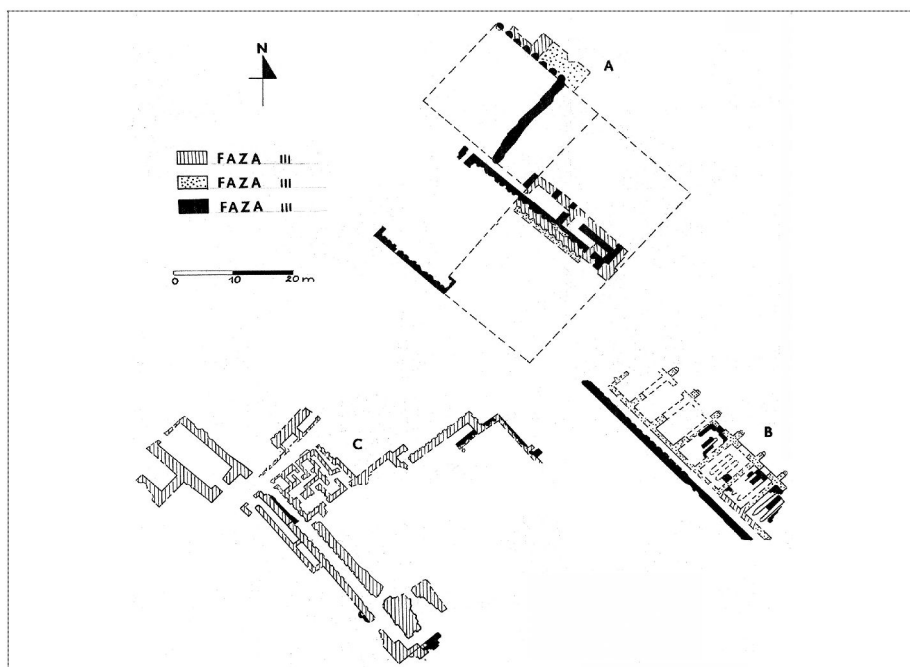

Fig. 6. Plan warstwy III w Uruk w okręgu Eanna: A – terasa, B – *Opferstätten*, C – „labirynt” (wg PERKINS 1949: fig. 17)

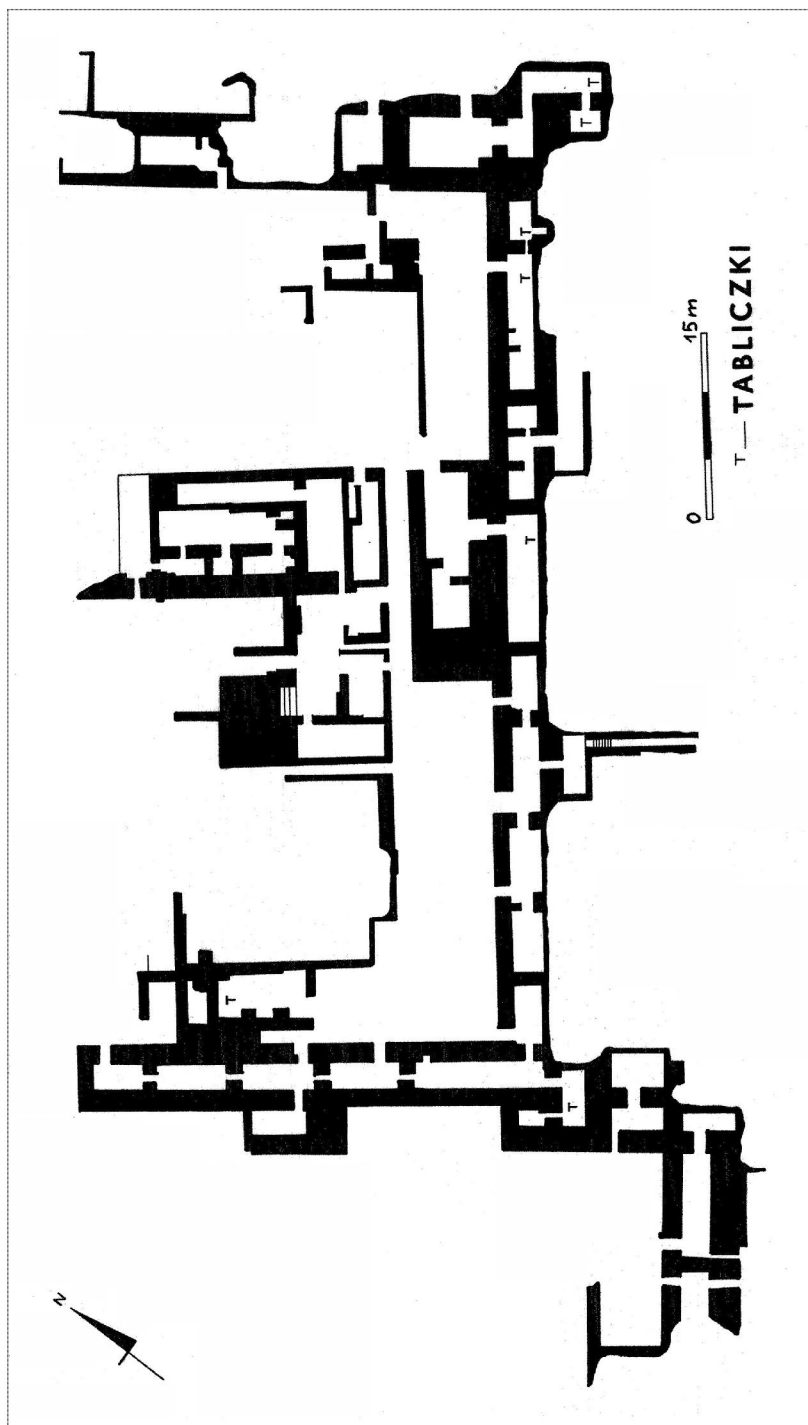

Fig. 7. Plan „Palacu” w Dzemdēt Nasr (wg MOOREY 1976; fig. 2)